

Przekształcenia wsi Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów położonych na terenie gminy Środa Śląska

Małgorzata Zajęc, Joanna Zajęc

Transformation of
Ciechów, Rakoszyce
and Szczepanów
Villages Located
in the Area of Środa
Śląska Commune

Słowa kluczowe: wieś, transformacja, wspólnota

Wprowadzenie

Wsie Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów należą do głównych ośrodków, poza miastem Środa Śląska, miejsko-wiejskiej gminy Środa Śląska, która zlokalizowana jest w środkowej części Dolnego Śląska. Atutem gminy jest jej położenie w pobliżu ważnych szlaków komunikacyjnych oraz w obrębie Aglomeracji Wrocławskiej. Przybliżona odległość Ciechowa od centrum Środy Śląskiej wynosi 4 km, Rakoszyce – 11 km, Szczepanowa – 4 km. Rozpatrywane wsie oddalone są od Wrocławia o 41–50 km.

Wioska Ciechów leży na lekko pofałdowanym terenie o charakterze otwartym i częściowo sąsiadującym z obszarem leśnym (Wysoczyzna Średzka). Wieś Rakoszyce ma teren płaski z niewielkimi wzniesieniami. Natomiast Szczepanów leży w Dolinie Odry w otoczeniu lasów, w których zachowane są jedne z największych w kraju kompleksy drzewostanów liściastych. Przez Ciechów przepływa rzeka Średzka Woda dopływ Odry, przez Rakoszyce – potok Karczycki, przez Szczepanów – Średzka Woda i Cieciorka. Poza walorami krajobrazu do mieszkania w powyższych miejscowościach zachęcają: niska gęstość zaludnienia¹, cisza, czyste środowisko, niższa cena mieszkania w porównaniu z mia-

stem, bliskość pożądaných funkcji (np. usługowej, rekreacyjno-wypoczynkowej), wygodne połączenie z miastem Środa Śląska, w przypadku Rakoszyce – także z miejscowością Kąty Wrocławskie (odległość drogowa Rakoszyce od Środy Śląskiej wynosi – 11,2 km, od Kątów Wrocławskich – 11,8 km).

Ze względu na obecność elementów infrastruktury społecznej i usług (tj. sklepy, szkoły, przedszkola, placówki służby zdrowia, biblioteki) wsie te stanowią centra gminy Środy Śląskiej i rozwijają się szybciej od sąsiadujących z nimi miejscowości. Na powstanie wymienionej infrastruktury wpłynęła mająca miejsce ok. 40 lat temu transformacja wsi należących do gminy Środa Śląska, w której rolę odegrało budownictwo wielorodzinne PGR-u. W Ciechowie, Rakoszycach i Szczepanowie, które stanowiły niegdyś nieduże wsie, powstały wówczas PGR-owskie bloki. Zmiany mające miejsce ok. 40 lat temu wpłynęły na obecny rozwój budownictwa mieszkaniowego na tych terenach. Powstanie centrów oddziałuje na aktualny rozrost tych miejscowości, np. w Rakoszycach buduje się około dziesięciokrotnie więcej niż w sąsiednich wsiach, w Ciechowie około dziesięciokrotnie więcej niż w pięciu okolicznych wsiach, tj. jak Bukówek, Cesarzowice, Ogrodnica, Michałów, Chwalimierz.

Key words: village, transformation, community

Introduction

Villages of Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów belong to the main centers apart from the city of Środa Śląska, urban-rural municipality of Środa Śląska which is located in the central part of Lower Silesia. Location of this municipality nearby important routes and within Wrocław Agglomeration is an advantage. Estimated distance of Ciechów to the center of Środa Śląska is 4 km, Rakoszyce is 11 km and Szczepanów is 4 km. Distance of those villages to Wrocław is between 41–50 km.

Ciechów is located in the open ridged area and partially neighboring with the forest area (Wysoczyzna Średzka). Rakoszyce is located in the flat area with little hills. Szczepanów is located in the Odra Valley surrounded by forests, in which one of the biggest complex of leafed forest stands in Poland is preserved. Średzka Woda River, tributary of Odra River flows through Ciechów, Karczyczki stream flows through Rakoszyce and through Szczepanów flows Średzka Woda River and Cieciorka River. Apart from landscape values, the other factors encouraging people to live there are: low population density¹, silence, clean environment, low flat prices comparing to prices in the city, closeness of desirable functions (e.g. service, recreational and holiday),

convenient connection with Środa Śląska and in the case of Rakoszyce also with Kąty Wrocławskie.

Elements of social infrastructure and services (shops, school, kindergarten, health service institutions, libraries) make those villages centers of municipality and their development is faster than in neighboring villages. Transformation of villages belonging to municipality took place 40 years ago. Huge part in this transformation played multi-family housing which also influenced establishing infrastructure. In Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów, which were once little villages, block of flats were established (for State Agricultural Farm). Changes which took place 40 years ago had an impact on development of multi-family housing in those areas. In Rakoszyce ten times more houses have been built than in neighboring villages and in Ciechów about ten times more than in villages such as Bukówek, Cesarzowice, Ogrodnica, Michałów, Chwalimierz.

Development of Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów

Important indicators of development in Rakoszyce, Ciechów and Rakoszyce are changing number of residents and permits issued in those villages over the years. The number of residents in Ciechów in 2013 was 1551, in Rakoszyce – 764 and in

Szczepanów – 1543². Only in three villages apart from those mentioned above, the number of residents were more than 400 (Cesarzowice – 405, Jastrzębce – 471, Proszków – 431). In comparison to years 1992 and 1999, in 2013 the number of residents was almost the same (1564, 1567, 1570), in Szczepanów the number increased (1383, 1191, 1548), and in Rakoszyce the number decreased (892, 825, 766). Much less number of residents in Rakoszyce comparing to Ciechów and Szczepanów is undoubtedly caused by location of this village about two and a half times farther from Środa Śląska. In 2008, Środa Śląska municipality attained positive migration balance 11 (comparing to Miękinia municipality, directly neighboring with Wrocław which attained 309) and positive birth rate per 1000 total population 1,2 (0,9 in Miękinia municipality)³.

Just as in other villages, there has been noticed a threat for development connected with decreasing number of residents. Negative demographic tendencies in Środa Śląska municipality, have also been observed. The age structure of population is getting older. In 2008, 66% of population was in productive age, 20% in pre-productive age and 14% in retirement age [Zuber et al. 2008].

Despite disadvantageous demographic conditions, there is also growth in demand for development of settled function in rural areas.

From 2010 to 2013, in Środa Śląska municipality more building

Rozwój wsi Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów

Ważnymi wskaźnikami, które mogą świadczyć o rozwoju wsi Ciechów, Rakoszyce czy Szczepanów są zmieniająca się na przestrzeni lat liczba mieszkańców i liczba pozwoleń wydanych w tych miejscowościach. W 2013 r. liczba stałych mieszkańców w Ciechowie wynosiła 1551, w Rakoszycach – 764, a w Szczepanowie – 1543². W pozostałych wsiach należących do gminy tylko w trzech miejscowościach liczba mieszkańców przekroczyła 400 (były to wsie: Cesarzowice liczące 405 mieszkańców, Jastrzębce – 471, Proszków – 431). W porównaniu z latami 1992 i 1999 w 2013 r. liczba mieszkańców w Ciechowie kształtowała się na podobnym poziomie (odpowiednio: 1564, 1567, 1570), w Szczepanowie nastąpił wzrost (odpowiednio: 1383, 1191, 1548), natomiast w Rakoszycach odnotowano spadek liczby mieszkańców (odpowiednio: 892, 825, 766). Niewątpliwie na dużo mniejszą liczbę mieszkańców wsi Rakoszyce, w porównaniu z Ciechanowem i Szczepanowem, ma wpływ położenie tej miejscowości w odległości dwa i pół razy większej od Środy Śląskiej. W 2008 r. w gminie Środa Śląska występowało dodatnie saldo migracji 11 (porównując – 309 w sąsiadującej bezpośrednio z Wrocławiem gminie

Miękinia) i dodatni przyrost naturalny na 1000 osób 1,2 (0,9 w gminie Miękinia)³.

Podobnie jak w innych wsiach także w Ciechowie, Rakoszycach i Szczepanowie dostrzega się zagrożenia dla rozwoju związane z ubywaniem mieszkańców wsi. Na terenie gminy zauważyć można negatywne tendencje demograficzne objawiające się starzejącą się strukturą wiekową ludności – 66% mieszkańców gminy Środa Śląska w 2008 r. była w wieku produkcyjnym, 20% w wieku przedprodukcyjnym i 14% w wieku poprodukcyjnym [Lokalna strategia rozwoju... 2013].

Pomimo niekorzystnych warunków demograficznych zauważyć można jednocześnie wzrost popytu na rozwój funkcji osiedleńczej w obszarach przestrzeni wiejskiej.

Od 2010 r. do 2013 r. w gminie Środa Śląska wydano więcej pozwoleń na budowę na terenie wiejskim niż w obrębie miasta Środy Śląskiej (ryc. 1). Wpłynął na to w dużej mierze wzrost mobilności opartej na rozwoju motoryzacji. Uważa się, że proces suburbanizacji będzie się nasilał [Zimnicka, Czernik 2007]. W latach 2009–2012 liczba wydanych pozwoleń na budowę w obrębie wsi w gminie Środa Śląska miała także tendencję wzrostową – od 80 do 130 (ryc. 1). W latach 2007–2013 najwięcej pozwoleń na budowę w porównaniu z innymi gminami powiatu średzkiego⁴ wydano, w graniczącej z Wrocławiem, w gminie wiejskiej Miękinia (ryc. 1). W latach

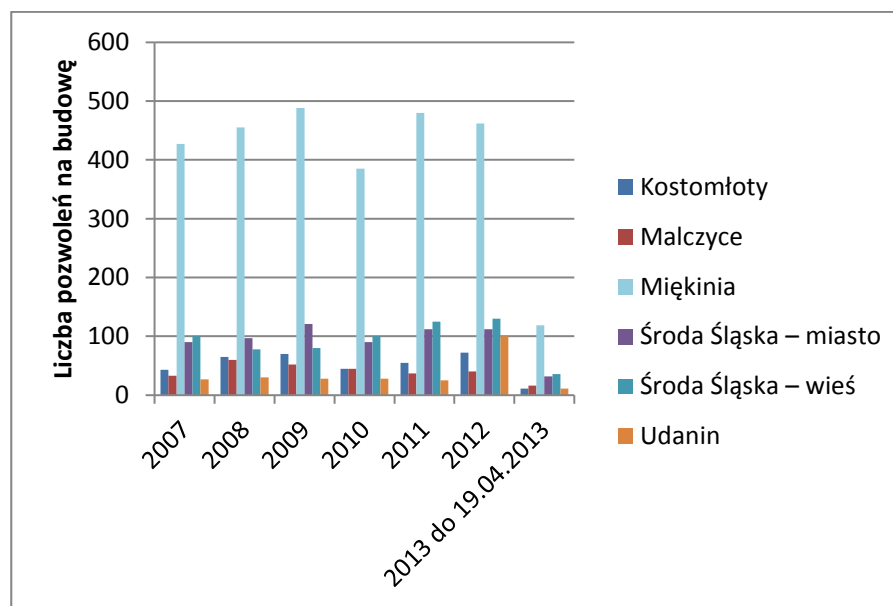
2010–2013 liczba wydanych pozwoleń na budowę na terenie wiejskim w gminie Środa Śląska, na tle pozostałych gmin powiatu średzkiego, zajęła drugie miejsce.

W 2012 r. w gminie Miękinia wydano w przybliżeniu 460 pozwoleń na budowę, podczas gdy na terenie wiejskim gminy Środa Śląska – 130. W Ciechowie, Rakoszycach i Szczepanowie dzięki uchwaleniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego uniknięto dezorganizacji urbanistycznej, która ma miejsce m.in. w miejscowościach położonych bliżej Wrocławia, w gminie Miękinia.

Moda na mieszkanie „za miastem”, możliwości uzyskania środków finansowych, edukacja w ich pozyskiwaniu, budowa nowych obiektów (np. sportowych), organizacja szkoleń, kursów mających na celu rozwój społeczeństwa i zmniejszenie bezrobocia⁵, zwiększenie zainteresowania „agroturystyką”, dopływ nowych mieszkańców z miast – nowych aktywnych społecznie osób, zwiększenie poziomu wykształcenia społeczeństwa stwarzają szanse dla rozwoju wsi. Wspólna polityka rolna i polityka spójności UE zmieniają polską wieś. Służą temu programy rozwoju „obszarów wiejskich”. Rozbudowa terenów aktywności gospodarczej objętych Legnicką Specjalną Strefą Ekonomiczną oraz realizacja wielu gminnych inwestycji ze środków unijnych w głównej mierze spowodowały, że w ciągu ostatniej dekady Gmina Środa Śląska stała się

Ryc. 1. Liczba wydanych pozwoleń na budowę na terenie gmin powiatu średzkiego w latach 2007–2013 (do 19.04.2013 r.). Na podstawie danych Urzędu Miejskiego w Środzie Śląskiej

Fig. 1. The number of building permits issued in municipalities of średzki district in years 2007–2013 (till 19.04.2013). Based on data of Local Government in Środa Śląska

permits were issued in rural areas than within the city of Środa Śląska (Fig 1). The cause of that was mainly mobility growth based on development of motorization. It is believed that the process of suburbanization will intensify [Zimnicka, Czernik 2007]. From 2009 to 2012, the number of building permits issued within villages in Środa Śląska municipality was on the increase –from 80 to 130 (Fig. 1). From 2007 to 2013, the biggest number of building permits comparing to other municipalities of średzki district⁴, were issued in Miękinia rural municipality (Fig. 1). From 2010 to 2013, in comparison to other municipalities of średzki district, Środa Śląska municipality took the second place in the number of building permits issued.

Approximately 460 building permits were issued in Miękinia municipality in 2012 while in rural areas of Środa Śląska municipality only 130. Thanks to enacting local plans of spatial development, urban disorganization was avoided in Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów just like in case of Miękinia municipality.

New fashion of „living beyond the city”, possibility of getting financial means and educating how to get them, building new facilities (e.g. sport facilities), organizing courses aiming at development of society and reducing unemployment⁵, increasing interest in „agrotourism”, increasing number of residents from the cities, increasing level of education—all of that are chances for development of

those villages. Common Agricultural Policy and cohesion policy of European Union change Polish village. It includes programs of „rural areas” development. Expansion of economic activity areas included in Legnica Special Economic Zone and realization of many municipal investments from European Union funds made Środa Śląska municipality one of the most dynamic municipalities in Lower Silesia⁶.

Cultural heritage

Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów have great cultural tradition which consists of numerous monuments of secular and sacral architecture and cultural events. Following historic buildings and souvenirs are found in:

a) in Ciechów:

- late classical palace complex from first part of nineteenth century with a park (oak-trees, beeches, maple trees, chestnuts, lime trees),

- Church dedicated to Blessed Virgin Mary Helping the Faithful from 1555 (first mention comes from 18.04.1371, church was expanded in years 1545–1555) (Fig. 2),
- figure of St John of Nepomuk from 1776 which is located on the crossroad,
- factory complex from 1910 (initially there was a sugar factory then Krupp factories producing parts of V-2 rockets during the war, since 1960 there is ZPE Ciechów);

b) in Rakoszyce:

- mansion from about 1800, reconstructed in twentieth century, one-floor, made of brick with hip roof, currently destroyed⁷,
- on the east from mansion there is a park established in nineteenth century in English style—currently park is weedy and neglected
- neo-Gothic gate from the beginning of nineteenth century which leads to the mansion complex,

jedną z najdynamiczniej rozwijających się gmin na Dolnym Śląsku⁶.

Dziedzictwo kulturowe

Wsie Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów mają bogatą tradycję kulturową, na którą składają się liczne zabytki architektury świeckiej i sakralnej, a także inicjatywy i wydarzenia kulturalne. Następujące zabytki i pamiątki historyczne znajdują się:

a) w Ciechowie:

- późnoklasycystyczny zespół pałacowy z I poł. XIX w. z parkiem (dęby, buki, klony, kasztanowce, lipy),
- kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Wspomożycielki Wiernych z 1555 r. (pierwsza wzmianka pochodzi z 18.04.1371 r., kościół został rozbudowany w latach 1545–1555 r.) (ryc. 2),
- figura św. Jana Nepomucena z 1776 r. znajdująca się na skrzyżowaniu dróg,

- zespół fabryczny z 1910 r. (początkowo mieściła się tam cukrownia, potem zakłady Kruppa, produkujące w czasie wojny części pocisków V-2 od 1960 ZPE Ciechów);

b) w Rakoszycach:

- dwór z około 1800 r., przebudowany w XX w., jednopiętrowy, murowany, z dachem czterospadowym, obecnie zniszczony⁷,
- na wschód od dworu znajduje się park założony w XIX w. w stylu angielskim – obecnie park jest zarośnięty i zaniedbany,
- brama o formach neogotyckich z początku XIX wieku, która prowadzi na teren zespołu dworskiego,
- kościół filialny pw. Św. Jana Nepomucena wybudowany w II połowie XIX w., w 1893 r. dobudowano wieżę kościoła, w 1993 r. kościół został rozbudowany (ryc. 3),

c) w Szczepanowie:

- zespół pałacowo-folwarczny, pałac wczesnobarokowy z końca XVII w.,
- kościół pw. św. Szczepana z XIV w., wzmiankowany w 1330 r., obecny późnogotycki budowany w 1571 r. (ryc. 4),
- kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa XIX w. niegdyś ewangelicki, neogotycki z 1867 r. (ryc. 5).

Tożsamość wsi wzbogacają także tradycja, kultura i poczucie wspólnoty. W Ciechowie organizowane są festyny z okazji dnia dziecka i końca wakacji, odpust w kościele parafialnym (24 maja), dożynki gminne, obchodzone są Mikołajki, Andrzejki i opłatek. W Rakoszycach ma miejsce procesja Bożego Ciała, organizowane są dożynki, piknik rodzinny, dzień kobiet, dzień seniora i opłatek. Natomiast w Szczepanowie odbywają się dożynki, odpust parafialny (św. Szczepana, 26 grudnia) i uroczystość

Ryc. 2. Kościół w Ciechowie (fot. M. Zajęc)

Fig. 2. Church in Ciechów (photo by M. Zajęc)

Ryc. 3. Kościół filialny w Rakoszycach (fot. M. Zajęc)

Fig. 3. Filial church in Rakoszyce (photo by M. Zajęc)

- Filial church dedicated to St John of Nepomuk built in the second part of nineteenth century, church-steeple was built in 1893, church was expanded in 1993 (Fig. 3),
- c) in Szczepanów:
 - farm-palace complex, early Baroque palace from the end of seventeenth century,
 - Church dedicated to St Stephen from fourteenth century, mentioned in 1330, current late Gothic was built in 1571 (Fig. 4)
 - Church dedicated to Sacred Heart of Lord Jesus from nineteenth century, once evangelical, neo-Gothic from 1867 (Fig. 5).

Identity of village is enriched by tradition, culture and sense of community. In Ciechów, they organize feasts on the occasion of Children's Day and end of vacation, indulgence in parish church (24th of

Ryc. 4. Kościół pw. św. Szczepana w Szczepanowie (fot. M. Zajac)

Fig. 4. Church dedicated to St Stephen in Szczepanów (photo by M. Zajac)

Ryc. 5. Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa XIX w. w Szczepanowie (fot. M. Zajac)

Fig. 5. Church dedicated to Sacred Heart of Lord Jesus from nineteenth century in Szczepanów (photo by M. Zajac)

May), harvest festival. In Rakoszyce, they organize harvest festival, family picnic, Women's Day, Senior's Day and wafer while in Szczepanów they organize harvest festival, indulgence in parish church (St Stephen's Day on 26th of December) and celebration of the Sacred Heart of Lord Jesus (14th of August).

Building of state-owned collective farm's block of flats

On the image of villages negatively affect: building of state-owned collective farm's block of flats (Fig. 6, 7, 8), buildings nearby (Fig. 9), shops (Fig. 11) and falling apart

Ryc. 6. Nieodpowiednia kolorystyka bloków w Ciechowie, która miała na celu ożywienie przestrzeni, niekorzystnie zaakcentowała te budynki (fot. M. Zajac)

Fig. 6. Improper coloring of block of flats in Ciechów which aimed at reviving space but negatively accentuated these buildings (photo by M. Zajac)

Ryc. 7. Zabudowa wielorodzinna w Rakoszycach (fot. M. Zajac)

Fig. 7. Multi-family building in Rakoszyce (photo by M. Zajac)

Najświętszego Serca Pana Jezusa (14 sierpnia).

Zabudowa PGR-owskich bloków

Na obraz wsi negatywnie wpływają: zabudowa PGR-owskich bloków (ryc. 6, 7, 8), budynki jej towarzyszące (ryc. 9), sklepy (ryc. 11) i niszczące pustostany (ryc. 10). Bloki wielorodzinne spotyka się zarówno na obrzeżach miejscowości, jak i w ich centrach. W Szczepanowie zabudowa wielorodzinna znajduje się m.in. w bezpośrednim sąsiedztwie zabytkowego pałacu. Stan techniczny budynków wielorodzinnych jest różny, np. lepszy jest w Ciechowie niż w Rakoszycach.

Przeciwdziałaniu poczuciu izolacji mieszkańców PGR-owskich bloków służyć będzie przemieszczenie funkcji mieszkalnej z usługową (usługi zlokalizowane w parterach bloków) i wypoczynkową (tereny zieleni urządzonej)⁸. Aby zabudowa

wielorodzinna nie zdominowała charakteru okolicy, dąży się do ograniczenia terenów nowej zabudowy wielorodzinnej na terenie wsi.

Nowe budownictwo jednorodzinne we wsiach Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów

Na wieś podmiejską przenoszą się w ostatnich latach stosunkowo zamożni mieszkańcy miast, którzy preferują sąsiedztwo przyrody i zadbane budynki. Nowa zabudowa jednorodzinna w Ciechanowie (ryc. 12a i b) i w Rakoszycach (ryc. 13) przybiera w większości formę osiedli usytuowanych na obrzeżach wsi. W Szczepanowie, poza powstającym na północy wsi osiedlem (ryc. 15), nowe domki jednorodzinne wkomponowano w teren wsi (ryc. 14).

Rycina 15 przedstawia peryferyjne, budowane poza skupiskiem

zabudowy wsi, na północy Szczepanowa, osiedle domów jednorodzinnych. Obszar planu tego osiedla znajduje się w zasięgu projektowanego Lubiąsko-Głogowskiego Parku Krajobrazowego.

Nowe budownictwo mieszkaniowe jednorodzinne we wsiach Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów w większości nawiązuje ukształtowaniem architektonicznym do lokalnej, historycznej tradycji w zakresie skali, bryły gabarytów, geometrii dachów, materiałów budowlanych. W Ciechowie ustalenia mpzp dotyczące nowej zabudowy są jednak mniej rygorystyczne niż w Szczepanowie i w Rakoszycach.

Wizje wsi Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów

Dąży się, aby Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów oferowały spokojne wiejskie życie i aktywny wypoczynek. Sołeckie strategie

a

b

Ryc. 8. a, b. Zabudowa wielorodzinna w Rakoszycach (fot. M. Zajac)

Fig. 8. a, b. Multi-family building w Rakoszycach (photo by M. Zajac)

Ryc. 9. Garaże towarzyszące blokom (fot. M. Zając)

Fig. 9. Garages next to block of flats (photo by M. Zając)

Ryc. 10. Pustostany w Rakoszycach (fot. M. Zając)

Fig. 10. Vacant houses in Rakoszyce (photo by M. Zając)

vacant houses (Fig. 10). There are multi-family block of flats in the outskirts and centers of villages. There is multi-family building near the palace in Szczepanów. Technical state of multi-family buildings is various, for example better in Ciechów than in Rakoszyce.

In order to prevent a sense of isolation of residents in state-owned collective farm's block of flats will serve mixing of living and servicing functions (services on the ground

floors) and recreational (arranged green areas)⁸.

New single-family building in Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów

Many prosperous inhabitants of cities move to village because they prefer to live surrounded by nature

and well-preserved houses. New single-family building in Ciechów (Fig. 12a and b) and in Rakoszyce (Fig. 13) in most cases takes form of housing estates located on the verge of villages. In Szczepanów, except for rising estates in the north (Fig. 15), new single-family houses are integrated into the area of the village (Fig. 14).

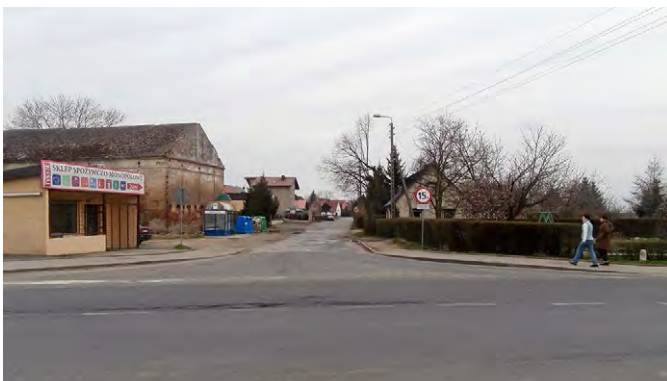
Figure 15 shows peripheral, built beyond gathering of building single-family housing estates. Its territory can be found within reach

a

b

c

d

Ryc. 11. Sklepy: w Rakoszycach (a, b, c) i w Ciechowie (d) (fot. M. Zając)

Fig. 11. Shops: in Rakoszyce (a, b, c) and in Ciechów (d) (photo by M. Zając)

rozwoju⁹ miejscowości Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów mające na celu minimalizowanie i znoszenie ograniczeń dotyczących życia mieszkańców i ich rozwoju wyliczają zarówno „twarde” braki miejscowości (dotyczące infrastruktury), jak i potrzeby „miękkie”, społeczne (np. dla Szczepanowa charakterystyczne są: osłabienie więzi i komunikacji mieszkańców wsi, słabo angażująca się młodzież w życie społeczne, brak oferty na zagospodarowanie wolnego czasu dla młodzieży)¹⁰. Samorządowi reprezentanci skupiają się na twardych celach, programach rozwoju wsi, ponieważ korzyści płynące z inwestycji twardych, materialnych, związanych z infrastrukturą mają charakter widoczny i mierzalny oraz służą ogółowi mieszkańców wsi. Nie podejmują często inwestycji społecznych ze względu na trudność w definiowaniu tych potrzeb przez mieszkańców, „nienamacalny” charakter tych potrzeb oraz stosunkowo wąską grupę osób, której by służyły.

Ważną rolę w przeciwdziałaniu izolacji i poczuciu (nie)mocy mieszkańców wsi pełni rozwijanie wspólnoty i udział mieszkańców

w jej kreowaniu. Słowo „wspólnota”¹¹ ma różnorodne znaczenia, dla celów integracji mieszkańców wsi jest ono interesujące wówczas, gdy wiąże się ono z miejscem zamieszkania grupy ludzi. Istotne są tu cechy charakterystyczne wspólnoty, poczucie wspólnej tożsamości (poczucie miejsca, poczucie przeszłości), wspólnota interesów. W obszarach wiejskich istotne jest podkreślenie szczególnych cech miejsca (np. zabudowy, form przestrzennych zagród, całych zespołów zabudowy i rozplanowania wsi, zabytkowych założeń folwarcznych i dworskich), lokalnej społeczności, które wyrażają tożsamość. Badanie społecznych interpretacji miejsca i przeszłości, znaczenia przywiązania do fizycznego środowiska, mentalnych krajobrazów „wspólnot” pomaga znaleźć odpowiedź na pytanie, czym jest dla nas dzisiaj dziedzictwo kulturowe i w jaki sposób ma być obecne w życiu współczesnej wsi. Przykładowo, zabytkowy pałac w Ciechowie po wyremontowaniu służyć będzie działalności gastronomicznej i hotelarskiej¹².

Społeczne zaangażowanie dla dobra wspólnoty może być spontaniczne lub ułatwione. Zaangażowanie społeczności wiejskiej uaktywniają m.in. programy odnowy wsi¹³. Ważną rolę w odnowie wsi pełnią liderzy, autorytety, którzy zjednują ludzi do swoich pomysłów. Przewyciężeniu poczucia (nie)mocy mieszkańców wsi służyć może wzorowanie się na ludziach, którzy osiągnęli pożądaną przez daną osobę sukces czy też status. Nowi mieszkańcy wsi mogą przedstawiać pozytywny wzorzec dla ludności wiejskiej, z drugiej jednak strony bywają obiektami zazdrości i niechęci. Szansą na poprawę życia mieszkańców wsi są także utrzymywane kontakty z miejscowościami partnerskimi pomiędzy Ciechowem a sołectwem Bukówek, w Rakoszycach wymiana młodzieży szkolnej, strażaków, działaczek kół gospodyń wiejskich i rad sołeckich z gminą partnerską Saterland z Niemiec, w Szczepanowie współpraca (nawiązana na początku czerwca 2011 r.) z miejscowością Stepanor (blisko Olomouca) z Czeskiej Republiki.

a

b

Ryc. 12. Nowe osiedla mieszkaniowe w Ciechowie powstają na południowym wschodzie wsi na skraju lasu (a) i w części środkowo-zachodniej (b) (fot. M. Zajęc)

Fig. 12. New housing estates in Ciechów rising on south-east of village on the verge of the forest (a) and in central-west part (b) (photo by M. Zajęc)

Ryc. 13. Widok osiedla powstającego w zachodniej części Rakoszyc (fot. M. Zajac)

Fig. 13. New housing estates in Ciechów rising on south-east of village on the verge of the forest (a) and in central-west part (b) (photo by M. Zajac)

Ryc. 14. Nowa zabudowa rozproszona na terenie wsi Szczepanów (fot. M. Zajac)

Fig. 14. New building dispersed in Szczepanów (photo by M. Zajac)

Ryc. 15. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego części wsi Szczepanów obejmującej działki nr 224/2, 225, 226/1 i 888 położone w północnej części miejscowości w otoczeniu lasów (Urząd Miasta i Gminy Środa Śląska)

Fig. 15. Local plan of spatial development of part of the village Szczepanów including lots number 224/2, 225, 226/1 and 888 located in northern part of village surrounded by forests (Urząd Miasta i Gminy Środa Śląska)

Ryc. 16. Panorama wsi Szczepanów
(fot. M. Zając)

Fig. 16. Panorama of Szczepanów
(photo by M. Zając)

Przyjazne miejsca do wypoczynku

Rozwój turystyki na terenie wsi Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów opierać się będzie na poznawaniu zabytków i dziedzictwa kulturowego/krajoznawczego, poznawaniu przyrody, na ekologii i ekoturystyce. Oprócz uczestnictwa w imprezach kulturalnych czy sportowych w tych miejscowościach ważne będzie odkrywanie obszaru, jakim jest subregion.

Przez gminę przebiegają trasy rowerowe z Ciechowa do Środy Śląskiej, Szlak Turystyczny Rowerowy należący do „Szlaku Odry”, droga Rakoszyce-Czechy. Innym szlakiem na terenie gminy Środa Śląska jest otworzona w 2009 r. *Ślężańska Droga św. Jakuba*, odcinek europejskiego szlaku pątniczego do *Santiago de Compostela*. Szlak służy pielgrzymom i liczy 55 km. Zaczyna się on na szczycie góry Ślęży (718 m n.p.m.), prowadząc przez gminy Sobótka, Marcinowice, Mietków, Kostomłoty i Środa Śląska.

Zwiększeniu atrakcyjności turystycznej Ciechowa służyć będzie rekreacyjne wykorzystanie bliskiego sąsiedztwa lasu, istniejącej ścieżki rowerowej i przedłużenie jej biegu do Cesarzowic, realizacja planowanego zbiornika retencyjnego Chwalimierz (i jego wykorzystanie rekreacyjne), zagospodarowanie istniejących pustostanów przemysłowych, estetyzacja i zazielenienie wsi.

Wnioski

Chaotyczna urbanizacja stref podmiejskich, dewastowanie terenów rolnych i leśnych, cechujące tereny wokół wielkich miast (m.in. Wrocławia) powodują, że wsie Ciechów, Rakoszyce i Szczepanów oferować mogą atrakcyjniejsze miejsca do zamieszkania. Niektóre fragmenty miejscowości sprawiają wrażenie, jakby czas zatrzymał się w miejscu. W szczególności dotyczy to m. in. obszarów z zabudową z okresu PRL-u, który choć budzi u wielu negatywne skojarzenia, to przez niektórych wspominany jest ciągle z nostalgią.

Małgorzata Zając

Wyższa Szkoła Humanistyczna we Wrocławiu
Joanna Zając
Politechnika Rzeszowska (studentka)

Przypisy

¹ Średnia gęstość zaludnienia w gminie Środa Śląska w 2008 r. wynosiła 88 osób/km². Obszar gminy w porównaniu ze średnią dla województwa wynoszącą 145 osób/km był więc słabo zaludniony [za:] *Lokalna Strategia Rozwoju Lokalnej Grupy Działania „Kraina Łęgów Odrzańskich”*, Stowarzyszenie LGD „Kraina Łęgów Odrzańskich”, zespół autorski Huber Ł., Chwiszczuk A., Tracichleb J., Plezia R., strategia przygotowana w ramach działań „Leader” i „Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013”, 2008, str. 38.

² Dane statystyczne ludności na obszarze gminy Środa Śląska pochodzą z Urzędu Miejskiego w Środzie Śląskiej.

³ A. Zagórska przedstawia prognozę demograficzną dla województwa dolnośląskiego na lata 2008–2035. W województwie dolnośląskim cały okres objęty prognozą cechuje przewaga liczby zgonów nad liczbą urodzeń,

co przy założeniu niewielkiego ujemnego salda migracji przekładać się będzie na spadek liczby ludności tego regionu (...). W prognozie demograficznej obejmującej horyzont czasowy 2008–2035, Dolny Śląsk jawi się jako obszar ubytku ludności wynoszący prawie 9% [za:] Zagórska A., *Demograficzne uwarunkowania rynku pracy Województwa dolnośląskiego do 2035 r.* Katedra Rynku Pracy i Kapitału Ludzkiego Politechniki Opolskiej [na:] obserwatorium.cmsiko.pl/download.php?file=sites/default/files/biblioteka/zagorowska.doc. Data: 13.05.2013.

⁴ W skład powiatu wchodzi: gmina miejsko-wiejska Środa Śląska, miasto Środa Śląska oraz gminy wiejskie, tj. Kostomłoty, Malczyce, Miękinia, Udanin.

⁵ W latach 2006–2008 nastąpił dosyć wyraźny spadek bezrobocia w powiecie średzkim. Stopa bezrobocia w 2006 r. wynosiła tu 15,8, w 2008 r. – 8,2. Dane za 2008 r. – stan w końcu listopada 2008 [za:] *Lokalna Strategia Rozwoju (...)*, *op. cit.*, str. 40.

⁶ Obecnie obszar aktywności gospodarczej w ramach LSSE dzieli się na Podstrefę Środa Śląska-Komorniki oraz nowo utworzoną Podstrefę Środa Śląska – Komorniki – Święte – Juszczyń zajmując 5 prawie 348 ha. Na tym obszarze zainwestowało już 13 firm, zajmując 53 ha terenu Podstrefy, tworząc łącznie ponad 1700 miejsc pracy [za:] *Strategia Rozwoju Gminy na lata 2012–2020*, Wydział Promocji i Rozwoju Gminy, str. 4–5.

⁷ W 1984 r. został on dotkliwie zniszczony w wyniku pożaru. Budynek został zaniedbany, zniszczony i rozgrabiony [na:] <http://www.rakoszyce.pl/index.php/historia/historia/zespo-u-dworskiego>.

⁸ Uchwała Nr XLVII/398/10 Rady Miejskiej w Środzie Śląskiej z dnia 30 czerwca 2010 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wsi Rakoszyce, §39, ust. 1 i 2.

⁹ *Sotecka strategia rozwoju wsi Ciechów w gminie Środa Śląska*, Grupa odnowy Ciechowa: Goldyn St., Wnek K., Zieliński D., Mierzejewski E., Rybka M., moderatorzy pro-

of projected Lubiąsko-Głogowski Landscape Park.

New single-family building in Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów mostly refers with architectural shape to local, historic tradition within the range of scale, roof geometry and building materials. Arrangements of local plan of spatial development in Ciechów are less strict than in Szczepanów and Rakoszyce.

Visions of Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów

All the three villages are striving for to offer quiet rural life and leisure activity. Development strategies⁹ of Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów which aim at minimizing and removing limitations concerning development and life of inhabitants enumerate both „tough” deficiencies (concerning infrastructure) and „soft” needs, social (e.g. for Szczepanów are characteristic: weakening ties of inhabitants, poorly involvement of the youth in social life, lack of an offer for the youth)¹⁰. Self-government representatives focus on tough goals and programs of village development because effects of those programs are visible and measurable and serve to all inhabitants of village. They don't often undertake social investments because of difficulties in defining needs by inhabitants, „intangible”

character of these needs and narrow group of people for which it would serve.

Important role in preventing isolation and sense of infirmity of village inhabitants plays development of community and participation in its creating. The word „community”¹¹ has different meanings, for the purpose of integration of village inhabitants, it is interesting when connected with place of residence of group of people. Important are characteristic features of community, sense of common identity (sense of belonging, sense of the past), community of interests. It is relevant to emphasize particular features in rural areas (e.g. building, spatial form of pens, whole building complexes and layout of the village, historic manorial and farming premises), local community, which expresses identity. Social research of interpretations of place and the past, significance of attachment to physical environment, mental landscapes of “community” helps to find an answer of what is cultural heritage today and in what way can be present in life of contemporary village. For example, palace in Ciechów after renovation will serve to gastronomic and accommodation purposes¹².

Social involvement for the good of community can be spontaneous or facilitated. Involvement of rural society is activated through village restoration programs¹³. Important role in restoration of the village play leaders, authorities which win over people to ideas. Overcoming sense of infirmity

among village inhabitants can help following the example of people who reached desirable success and status. New inhabitants of the village may present positive example for village inhabitants but on the other side they can become objects of jealousy and aversion. Chance for improving life of village inhabitants is also maintaining contacts with village partners between Ciechów and Bukówek and in Rakoszyce school children exchange, firemen and activists from the farmer's wives' association with municipality partner Saterland from Germany, in Szczepanów cooperation (established in the beginning of June 2011) with Stepanor (near Olomouc) from Czech Republic.

Friendly, comfortable places to rest

Development of tourism in Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów will be based on communing with monuments/cultural heritage/nature/ecology/ecotourism and participating in cultural or cycle events.

There are a few cycle routes that go through municipality. Cycle route from Ciechów to Środa Śląska, road Rakoszyce-Czech Republic and tourist-cycle route belonging to “Odra's trail”. Other trail in the area of Środa Śląska municipality is opened in 2009, *Ślężańska Road of St Jacob*, segment of European pilgrim trail to *Santiago de Compostela*. This trail has 55 kilometers and it begins

gramu: Krukowska-Szopa I., Rząsa E., Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, marzec 2013.

Sołecka strategia rozwoju wsi Rakoszyce, Grupa odnowy wsi Rakoszyce: Baraniecki A., Drewniak A., Majewski G., Toborek H., Gnatowski J., Róžański M., Świerad R., moderatorzy programu: Górka E., Guzik E., Gmina Środa Śląska, 2011.

Sołecka strategia rozwoju wsi Szczepanów, Grupa odnowy wsi Szczepanów: Mróz T., Trzęsicka M., Gałysa M., Biekieszczyk E., Miziołek A., moderatorzy programu: Górka E., Mulka-Gonera E., Gmina Środa Śląska, czerwiec 2011.

¹⁰ Charakterystyczny dla wsi jest brak oferty skierowanej dla: młodych dorosłych osób, młodzieży zwykłej, przeciętnej, niewybijającej się ani negatywnie, ani pozytywnie, dziewcząt w zakresie możliwości gry zespołowej, np. w siatkówkę czy koszykówkę. *Młodzież na wsi. Raport z badania*, Strzezińska A. (koordynatorka projektu), Wiśnicka M., projekt zrealizowany przez Pracownię Badań i Innowacji „Stocznia” na zlecenie Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności, Warszawa 2011.

¹¹ „Społeczeństwo” (*Gesellschaft*) i „wspólnota” (*Gemeinschaft*) usiłował rozróżnić już w 1887 r. filozof i Niemiecki socjolog Ferdinand Tönnies (1855–1936) [w:] Tönnies F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirische Culturformen*, Leipzig, 1887.

¹² *Sołecka strategia rozwoju wsi Ciechów*, op. cit., str. 6.

¹³ *Odnowa wsi jest wypróbowaną w niemieckojęzycznym obszarze gospodarczym i kulturowym regionalną koncepcją rozwoju obszarów wiejskich w formie najlepiej odpowiadającej społeczności lokalnej i przez nią samą wybranej*. Wilczyński R., *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Oddział w Poznaniu, Fundacja Fundusz Współpracy w ramach Programu Agro-Info, red. Futymski A., Poznań 2003 [na:] KAT_B4991.pdf, str. 12.

Literatura – Literature

1. Huber Ł., Chwiszczyk A., Tracichleb J., Plezia R., 2008. Lokalna Strategia Rozwoju Lokalnej Grupy Działania „Kraina Łęgów Odrzańskich”, Stowarzyszenie LGD „Kraina Łęgów Odrzańskich”, strategia przygotowana w ramach działań „Leader” i „Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013” http://www.lgdodra.pl/media/pliki/nabor2013/LSR_KLO_wersja_maj_2013.pdf. Data: 12.06.2013.
2. Strzezińska A (koordynatorka projektu), Wiśnicka M., 2011. Młodzież na wsi. Raport z badania, projekt zrealizowany przez Pracownię Badań i Innowacji „Stocznia” na zlecenie Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności, Warszawa.
3. Program Rozwoju Lokalnego na lata 2004–2008 gminy Środa Śląska, 28 kwietnia 2004.
4. Sołecka strategia rozwoju wsi Ciechów w gminie Środa Śląska, Grupa odnowy Ciechowa: Gołdyn St., Wnęk K., Zieliński D., Mierzejewski E., Rybka M., moderatorzy programu: Krukowska-Szopa I., Rząsa E., Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, marzec 2013.
5. Sołecka strategia rozwoju wsi Rakoszyce, 2011. Grupa odnowy wsi Rakoszyce: Baraniecki A., Drewniak A., Majewski G., Toborek H., Gnatowski J., Róžański M., Świerad R., moderatorzy programu: Górka E., Guzik E., Gmina Środa Śląska, Sołecka strategia rozwoju wsi Szczepanów, Grupa odnowy wsi Szczepanów: Mróz T., Trzęsicka M., Gałysa M., Biekieszczyk E., Miziołek A., moderatorzy programu: Górka E., Mulka-Gonera E., Gmina Środa Śląska, czerwiec 2011.
6. Strategia Rozwoju Gminy na lata 2012–2020, Wydział Promocji i Rozwoju Gminy.

7. Tönnies F., 1887, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirische Culturformen*, Leipzig,
8. Uchwała Nr XII/106/03 Rady Gminy i Miasta w Środzie Śląskiej z dnia 30 lipca 2003 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wsi Szczepanów w obrębie geodezyjnym.
9. Uchwała Nr XLVII/398/10 Rady Miejskiej w Środzie Śląskiej z dnia 30 czerwca 2010 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wsi Rakoszyce.
10. Uchwała Nr XXII/175/08 Rady Miejskiej w Środzie Śląskiej z dnia 27 sierpnia 2008 roku w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wsi Szczepanów w obrębie geodezyjnym, obejmującej obszar działek nr 224/2, 225, 226/1, 888 i fragmentu działki nr 725.
11. Uchwała Nr XXXIII/289/09 Rady Miejskiej w Środzie Śląskiej z dnia 30 czerwca 2009 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru położonego w obrębie wsi Ciechów.
12. Zimnicka A., Czernik L., 2007. *Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej na przykładzie obszaru oddziaływania miasta Szczecin*. Wydawnictwo Hogben, Szczecin http://www.strategie.zut.edu.pl/_img/useruploads/files/13233797981874547795.pdf.

Inne źródła – Other sources

- <http://www.srodaslaska.pl/www/219974.xml>. Data: 13.05.2013.
<http://www.rakoszyce.pl/index.php/historia/historia/zespo-dworskiego>. Data: 13.05.2013.

on the top of the mountain Ślęża (718 m n.p.m.) leading through Sobótka, Marcinowice, Mietków, Kostomłoty and Środa Śląska municipalities.

Recreational exploitation of forest, cycle route and lengthening route to Cesarzowice, realization of planned reservoir Chwalimierz and its recreational exploitation will increase tourist attractiveness of Ciechów.

Conclusion

Chaotic urbanization of suburban zones, devastating of forest and agricultural areas are typical for areas around big cities like Wrocław and that makes Ciechów, Rakoszyce and Szczepanów more attractive places to live. Some parts of these villages make an impression as if the time stood still. It particularly refers to areas with buildings from the period of Polish People's Republic. Although this period for many people may arouse negative associations but some people recall this period with nostalgia.

Małgorzata Zajac

The Wrocław College of Humanities

Joanna Zajac

Rzeszów University of Technology (student)

Endnotes

¹ Average population density in Środa Śląska municipality in 2008 was 88 people per square kilometer. Average for the province was 145 people per square kilometer which makes Środa Śląska municipality sparsely populated [in:] Żuber, Ł., Chwiszczuk, A., Tracichleb, J., Plezia, R., 2008. *Lokalna Strategia Rozwoju*

Lokalnej Grupy Działania „Kraina Łęgów Odrzańskich”, Stowarzyszenie LGD „Kraina Łęgów Odrzańskich”, strategy prepared for activities „Leader” and „Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013”, 38.

² Statistical data about population in Środa Śląska municipality come from Local Government in Środa Śląska.

³ Professor Agata Zagórowska introduces population forecast for Lower Silesia for 2008–2035.

There is less number of births than deaths in Lower Silesia. It is assumed that number of residents in this region will decrease (...). In population forecast for 2008–2035, in Lower Silesia the number of residents may decrease in almost 9% [in:] Zagórowska A., Demograficzne uwarunkowania rynku pracy Województwa dolnośląskiego do 2035 r. Katedra Rynku Pracy i Kapitału Ludzkiego Politechniki Opolskiej [on:] obserwatorium.cmsiko.pl/download.php?file=sites/default/files/biblioteka/zagorowska.doc. Data: 13.05.2013.

⁴ There was noticeable decrease of unemployment in średzki district in years 2006–2008. Unemployment rate in 2006 was 15,8 and in 2008 – 8,2. Data for 2008 – situation at the end of November 2008 [in:] Żuber Ł., Chwiszczuk A., Tracichleb J., Plezia R., 2008, *op. cit.*, 40.

⁵ There was noticeable decrease of unemployment in średzki district in years 2006–2008. Unemployment rate in 2006 was 15,8 and in 2008 – 8,2. Data for 2008 – situation at the end of November 2008 [in:] Żuber Ł., Chwiszczuk A., Tracichleb J., Plezia R., 2008, *op. cit.*, 40.

⁶ *Areas of economic activity in Legnica Special Economic Zone are subzones Środa Śląska-Komorniki and Środa Śląska – Komorniki – Święte – Juszczyń which occupy almost 348 ha. In this area 13 companies, which occupy 53 ha invested. Subzones create over 1700 jobs [in:] Strategia Rozwoju Gminy na lata 2012–2020, Wydział Promocji i Rozwoju Gminy, 4–5.*

⁷ It was severely destroyed in 1984 as a result of fire. Building remained destroyed and neglected [on:] <http://www.rakoszyce.pl/index.php/historia/historia/zespou-dworskiego>.

⁸ [in:] Resolution Nr XLVII/398/10 City Council in Środa Śląska from 30th of June 2010 about enacting local plan of spatial development of village Rakoszyce, §39, acts 1 and 2.

⁹ Gołdyn, S. Wnęk K., Zieliński D., Mierzejewski E., Rybka M., March 2013. *Solecka strategia rozwoju wsi Ciechów w gminie Środa Śląska*, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego.

Baraniecki A., Drewniak A., Majewski G., Toborek H., Gnatowski J., Różański M., Świerad R., 2011. *Solecka strategia rozwoju wsi Rakoszyce*, Gmina Środa Śląska.

Mróz T., Trzęsicka M., Gałysa M., Bickieszczyk E., Miziołek A., June 2011. *Solecka strategia rozwoju wsi Szczepanów*, Gmina Środa Śląska.

¹⁰ Characteristic for villages is lack of an offer for: young adults, ordinary young people, girls within the range of possibility of team game for example, volleyball or basketball. Strzeмиńska A., Wiśnicka M., 2011. *Młodzież na wsi. Raport z badania*, project realised by Pracownia Badań i Innowacji „Stocznia” for Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności, Warszawa.

¹¹ „Society” (*Gesellschaft*) and „community” (*Gemeinschaft*) tried to distinguish in 1887 philosopher and German sociologist Ferdinand Tönnies (1855–1936) [in:] Tönnies, F., 1887. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirische Culturformen*, Leipzig.

¹² *Solecka strategia rozwoju wsi Ciechów*, *op. cit.*, 6.

¹³ *Rural revitalization has been conducted and can be seen in German-speaking areas with the concept of regional economic and cultural development of rural areas in a manner that best suits and is chosen by the local community*. Wilczyński R., *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Oddział w Poznaniu, Fundacja Fundusz Współpracy w ramach Programu Agro-Info, red. Futymski A., Poznań 2003, KAT_B4991.pdf, 12.